

A „nyugati modell” és a „szép idegen” problematikája Kazinczy és a Debrecen kapcsolatában

GÁBORJÁNI Szabó Botond

a Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár és a Debreceni Református Kollégium Múzeumának
ny. igazgatója

ORCID 0000-0001-5961-3379

The “Western model” and the “beautiful foreigner” in the relationship between Kazinczy and Debrecen

Abstract | The sharp debates of the language reform era were preceded by the Debrecen conflicts of KAZINCZY Ferenc (1759–1831), who saw the Debrecen Grammar as an attack on his literary language reform programme. His literary and stylistic efforts were aimed not only at the adoption of Western cultural models, but also at the Western modelling of the Hungarian language. Foreign phonetics became fashionable, and one of the main tools in the search for novelty. The deliberate use of foreignisms and mirror translations led the authors of the *Grammatika* to criticise the Hungarian language; in line with the great European linguistic turn of the time, they undertook to defend the ‘genius’ of the Hungarian language. Although the attempts to introduce grammatical gender and similarly bold solutions were accompanied by problems of linguistic aesthetics, the foreignness of ‘invented languages’ and the freedom of literary language creation sometimes served as a means of value-bearing experimentation. Although Kazinczy declared the superiority of his own views, time has proved that the ‘Debrecenicism’, based on the principle of ‘collective anticipation’, has also done its indispensable work, both in terms of the appreciation of linguistic peculiarities and of popular appropriation.

Keywords | Language reform; KAZINCZY Ferenc; Debrecen; Western models; Hungarian language

Klasszikus irodalomtörténeti elemzések szerint Kazinczy felzárkózási programja döntő szerepet játszott abban, hogy irodalmunk „szellemtörténetileg az utolsó pillanatban” többé-kevésbé szinkronba kerülhetett a fejlettebb európai országokkal.¹ Margócsy István egyenesen úgy látja, hogy a neológiának mondott kazinczyánus irányzat „aligha volt más, mint a modern nyugati irodalom iránti nosztalgia által kiváltott, irodalmi-stilisztikai átalakulást célzó újító vállalkozás.”² A magyar nyelv nyugati modellezését képviselő széphalmi mester³ az ő írói nyelvújítási programja elleni támadást látott a Debreceni Grammatika⁴ köznépre alapozó nyelvi normájában. „Privátnyelvi” koncepciója, a nyelv „egyéni uralhatóságának” tétele és az az elképzelése, amely szerint az író a nyelv korlátlan ura, a 19. század első évtizedétől komoly vitákat gerjesztett hazai értelmiségi körökben. A téma egyik legújabb alapművében külön fejezet tárgyalja a „hagyományközösségi paradigma” kiemelkedő elődeinek Kazinczyval szembeni fokozatos fellépését.⁵ Ezt megelőzően az irodalmi vezér az övétől eltérő, illetve a korábbi debreceni felvetésekkel egy tőről fakadó gondolatokat „hajlamos volt a ’debreczeniség’ megbélyegző kategóriájával elintézni, helyi devianciának, provinciálizmusnak minősítve”⁶ azokat.

A grammatikájában köznépre hivatkozó debreceni értelmiség folyamatos nyugat-európai egyetemi kapcsolatokkal rendelkezett, ugyanakkor szoros kapcsolatban élt a hagyományos hazai kultúrával. A helyi szerzők a *Grammatika* (a továbbiakban DGr) főszövegében és annak *Előljáró Beszédében* is kitüntetett figyelmet fordítottak a magyar nyelv egyedi sajátosságaira, „különös és magános tulajdonságaira”, az ún. idiómákra, „a nyelv sajátzerű és lefordíthatatlan” kifejezéskecskére. Amint ezt nyomtatott munkájukban is kifejtették, „A mi egyik nyelven ékesenn, világosann és hathatósann mondódik, ha az más nyelvre azon módonn szóról-szóra általfordítódik; merő idétlenség lesz belőle.” (XX.)⁷ Margócsy István a kor nyelvszemléleti változásairól olyan törvényszerűségeket fogalmazott meg, melyek értelmében a debreceni koncepció összhangban áll a kor egyik legjelentősebb elvi fordulatával: „e változott szemlélet számára lényegében kizárólagosként fog jelentkezni a közösségnek *saját nyelvisége*. Az új felfogás szerint „a nyelvet nem a tudós művek konstituálják, hanem a népek” azaz „a beszé-

1 CSETRI Lajos, „Számvetés Kazinczyról”, in CSETRI Lajos, *Amathus: Válogatott tanulmányok*, 2 köt., 1:73–87, (Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2007), 1:85. A továbbiakban: Amathus.

2 MARGÓCSY István, „Kazinczy és Kisfaludy Sándor”, *Irodalomtörténet* 63 (1981): 753–760, 755, hozzáférés: 2022.04.15, http://real-j.mtak.hu/2842/1/IrodalomTortenet_1981.pdf.

3 „Nyelvünket kell e, szabad e, a’ Nyugoti nyelv geniusa szerint modellezní [...]” Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, Ér-Semlyén, Mart. 31d. 1805, KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) Soós István, 25 köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 3:303, 741. sz. A továbbiakban: *KazLev*+kötetszám.

4 [BENEDEK Mihály et al.] *Magyar Grammatika, melyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság* (Bécsbenn: A’ magyar Hírmondó Íróinak Költségével, Alberti Betűivel, 1795).

5 S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban* (Budapest: Balassi Kiadó, 2005), 351–362.

6 Uo., 342.

7 Az *Előljáró Beszéd* római lapszámozására szöveg közben, zárójelben hivatkozom.

lő közösségnek a művek határait messze meghaladó nyelvisége” és „a nyelvet felváltja az anyanyelv kategóriája”, amely „a *nemzeti különösség* speciális jele.”⁸

E specialitásoknak a védelme készítette a DGr alkotóit a századveg műfordítói irodalmának heves bírálóitára. Jóllehet, egy kritika általában a hibákat sorolja föl, és a debreceni szerzők is a kifejezetten az ártalmasnak ítélt próbálkozásokat kárhoztatták, kétség kívül megemlíthettek volna néhány sikerültebb műfordítói munkát is. (Úgy vélik, az általuk kifogásolt fordítók rossz magyarsággal, „szórol szóra lenyögik” az idegen eredetű szövegeket, lásd XXI. és XXII.) Az általános helyzetkép helyett konkrétan megnevezett művekre vonatkozó kritikával elkerülhető lett volna az irodalomtörténet-írás minden olyan későbbi szövegértelmezése, amely szerint: „Az *Előljáró beszéd* központi problémája, hogy a modern magyar irodalom a nyelvet rontja és rújtja, mert sokszor nem a nyelv természetének megfelelő szólásokat alkalmaz.”⁹ Mert a DGr célja valóban az lehetett, „hogy a veszélyeztetettnek látott, de még éppen megmenthetőnek vélt magyar nyelvi specifikumot megőrizze.”¹⁰

Az alkotók a magyar nyelv plasztikus erejének fogyatkozásán is aggodalmaskodtak: ha „Napkeleti Nyelvek természetével bíró” nyelvünk „a Napnyúgoti Nyelvek formájába öntődik, oda leszz annak minden szépsége, ereje és tisztasága.” (XX–XXI.) Bár a széphalmi mester élete során gyakran gúnyolódott a keleti jelleggel, radikális nyelvi fordulata előtt ezt a kérdést is a debreceniekhez hasonlóan tálalta. Gessner *Idylljei* fordításának előszavában például – melynek első kiadása 1788-ban jelent meg – az alábbiakat írja: „gyakori elakadásim tanítottak meg, milyen nehéz nyelvünknek a nyugotiakkal való atyafiságtalansága s készülletlensége miatt némely részében a poézisnek szerencsés hív fordítást nyújtani [...]”¹¹ Az utóbbi kérdéshez kapcsolódik az irodalmi vezér sokak által vitatott törekvése: rendületlenül próbálta a magyart „a nyugoti nyelvek szerint modellezni”, mert sokáig úgy vélte, csak a „sötétség erői” hirdetik, hogy a magyar keleti nyelv. Nem csupán irodalmunkat tekintette az európai kultúrkör szerves részének – ebbe a körbe szándékozva emelni azt –, hanem nyelvünket is: „a fejlett európai nyelveknek még az idiómáit is tükörfordítással ültette át, vétve a nyelv törvényei ellen.”¹²

Sokan a kortársak közül is úgy vélték, hogy a nyugati kultúrkörhöz tartozásunk aligha követelheti meg például a nyugati nyelvek szórendjének vagy grammatikai nemei-

8 MARGÓCSY István, „A Révai–Verseghy vita”, in *Emlékkönyv a Szolnokon 1987. március 27–28-án lezajlott anyanyelvheti országos megnyitó és Verseghy-tudományos ülészak anyagából*, szerk. SZURMAY Ernő, In *memoriam Verseghy Ferenc 3*, 48–59, (Szolnok: Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár, 1988), 51, hozzáférés: 2022.04.15, http://vfek.vfmk.hu/00000056/letoltes/in_memoriam_03.pdf.

9 GYAPAY László, „Kazinczy a Debreceniségről: Kölcsey Csokonai-recenziójának háttéréhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 102, 1. sz. (1998): 31–66, 42.

10 Uo. Kétséges viszont, hogy egy ismeretlen terjedelmű és tartalmú merítés 1795 előtti műfordításainkból, illetve a meg nem nevezett szövegek „vadnak” és „alkalmatlannak” bélyegzett kifejezései miatti háborgás azonosítható-e a modern magyar irodalom elítélésével.

11 KAZINCZY Ferenc, *Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*, vál., kiad. SAUDER Mária, Kazinczy Ferenc művei 1 (Budapest: Szépirodalmi, 1979), 146.

12 CSETRI, „Kazinczy irodalomszemléletének néhány kérdéséről”, *Amathus* 1:87–92, 91.

nek¹³ átvételét, és általában azokat az idegenszerű fordulatokat, amelyekkel tudatosan élt Kazinczy és köre, miközben bírálóit puristának minősítette. A nyelvészeti irodalom az idegen hatások ellen fellépő purizmus két fő típusát különbözteti meg: az idegen szó purizmust – melyet a DGr köre a már meghonosodott idegen kifejezések védelmében határozottan ellenzett – és a nyelvi purizmust, amely elsősorban a nyelvhelyesség, szabályszerűség, a normativitás és a sztenderdnyelv kérdéseivel foglalkozott.¹⁴ Széppalomból és Debrecen elvi ellentéte az utóbbi körbe sorolható. A feszültséget olyan nyelvi jelenségek keltették, amelyek idegenből való befogadását az egyik fél anyanyelvünk sérelmeként látta, a másik fél pedig kifejezetten a költői szépség egyik lehetséges (sőt volt idő, amikor a legfontosabb) eszközének tekintette. A vitát bizonyára élezte, hogy a mesternek az új században született műfordításaiban már sokan és bőségesen találhatunk nyelvezetétikai szempontból problematikus példákat: „s neki, ha hogy oda eljutnia lehetne, óhajtott szállást fogott volna adhatni”.¹⁵ Az irodalmi vezér azok közé tartozott, akik nyelvünk tökéletlenségei közé sorolták a nyelvtani nemek hiányát, így egy ideig ezek bevezetésével is rokonszenvezett.¹⁶ „Azt mondják azok, a kik a Debr. Grammatika Írójival egy hiten vannak – attól a hittől mentsen-meg engem az én jobb csillagzatom! – más a Napkeleti Nyelv ... más a Napnyugoti, mint a Frantzia, német, etc. etc.”¹⁷ Érvelése szerint az ifjú szobrászt Rómába kell küldeni, nem a Don mellé.¹⁸ Ez az okfejtés valószínűleg eltérő dimenziók közötti határátlépés, össze nem tartozó dolgok szemléletének elegyítése. Ráadásul ez a nézet (a nyugati orientáció) ekkoriban – az „extra Hungariam non est vita” elvének potenciális képviselői kivételével¹⁹ – általánosan elfogadott lehetett. Még Fazekas *Lúdas Matyija* is ezt az evidenciát képviselte talján ácsmester képében – „Róma felé kell/ Forgani, hogy pompás Fedelet láthasson az ember” –, mint ahogy a magyar nyelvi sajtóságokat védelmező város sem kelet felé, hanem ekkoriban főként az angolszász perszonálunióban virágzó hannoveri Göttingába küldte peregrinusait. Kis Jánost – Kazinczy barátját – a könnyekig megnevettették a kor legmodernebb

13 „A' Beszélleti-Nemzettségből még most a' Hímiséget, Dologiságot elhagyván, tsupán Nyösténíttessel – azzal is gyérem éltem”, karikírozza a *Mondolat* a kor divatos törekvését. [SOMOGYI Gedeon], *Mondolat*, (Dicshalom: 1813), két hasonmással, kiad. BALASSA József, Régi magyar könyvtár 10 (Budapest: Franklin Társulat, [1898]), 45, hozzáférés 2022.04.15, <https://mek.oszk.hu/07000/07075/07075.pdf>.

14 NYIRI Péter, „»A magyar szó, ha rossz is, jobb mint az idegen«: A német nyelvi purizmus és a magyar nyelvújítás”, in *Ragyogni és munkálkodni: kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. DEBRECZENI Attila és GÖNCZY Monika, 32–41 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010), 32.

15 Christoph Martin WIELAND, *A' Szalamandrine és a' Képszobor*; eredeti kiadását lásd KAZINCZY Ferenc, *munkáji, szép literatúra: A' Szalamandrin[e] és Egmont* (Pesten: Trattner János Tamásnál, 1816), 4, hozzáférés: 2022. 03. 20, http://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/text.php?id=kazinczy_szcsp_20_k.

16 CSETRI, „A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfilozófiai alapjairól”, *Amathus* 1:9–57, 38.

17 *KazLev*, 3:309, 743. sz. Kazinczy Budai Ézsaiásnak, Ér-Semlyén, d. 31. Mart. 1805.

18 Uo., 310. „...azt az Ifjat, a' ki Architecturát és Statuariát akar tanulni, nem a' Dón vize felé igazítják, hanem a' Tiberis és Szejne' partjai felé”; vö. BÍRÓ Ferenc, *A legnagyobb pennaháború: Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés* (Budapest: Argumentum, 2010), 393.

19 Ezt a szólást utólag és tévesen azonosították a nemzeti bezárkózás elvével; eredetileg a nagy műveltségű, nem magyar anyanyelvű „hungarus” patrióták identitásának kifejeződése volt a 17–18. században. Lásd TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita...: Egy szállóige történetéhez*, *Modern Filológiai Füzetek* 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969), 107, hozzáférés: 2022. 04. 13, <http://mek.niif.hu/05400/05453/05453.htm>.

egyetemén éppen akkoriban tanuló debreceni „diákszínjátások”, akik – Teleki József látogatásakor – kollégiumi tanáraikat fergetegesen parodizálva adták elő a peregrinuskok „kibocsátását” megelőző professzori vizsgálat rituális szertartását.²⁰ Amiből természetesen az is kiviláglik, hogy bőven volt mit karikírozniuk. Budai Ézsaiás maga is Göttinga neveltje volt. Amikor a modern európai nyelvek hatásától még érintetlen ifjú Csokonai diákkori költészetét – véleményem szerint kifejezetten Kazinczy bosszantására – éppen ezen érintetlenségre hivatkozva minősítette jobbnak a költő érettebb műveinél, akkor újabb nyelvelméleti tendenciák hatására és az irodalmi vezér koncepciójának vélhető ismeretében követett el provokációt.²¹

Tény ugyanakkor, hogy az univerzális nyelvnek és az európai népek nyelvközöségének vagy nyelvsvövetségének (a Sprachbundnak) Nyugat-Európában is voltak képviselői, akik szerint a közös (görög–latin és keresztyén gyökerű) civilizáció minden létező különbség ellenére egymáshoz közelíti Európa népeit és nyelveit.²² Azt aligha vitatta bárki is, hogy a magyarság az európai irodalmi családjában találhatja meg lelki otthonát, és ez a létező civilizációs kapcsolat *a maga dimenziójában* többet ér, mint a nyelvrokonság. Sokféle szempontból érvényes lehet a vezér Széchenyihez írott üzenete – amely szerint „Muftit és jancsárt illet az a gondolkodás, hogy nekünk nem hasonlítani kell másokhoz, hanem másoktól különbözni,”²³ – ez azonban (legalábbis nyelvünk egyéni sajátosságai szempontjából) *mégis fatális* tévedés. A „Faragás’ és Festés’ Múzaji” kedvüket lelhatték a széphalmi mester kedvenc „gipsz abgusz”-áinak másolgatásában,²⁴ de sem lelki, sem pedig nyelvrokonságot nem idéz elő a nyelvmásolás, a tudatosan és bántóan idegenszerű műfordítás. Az idegen minták alkalmazásának értelmét – csak úgy mint a fenntebb stílus érvényesítését – elsősorban esztétikai indítékok adhatják. Ezen a téren befolyásolhatták irodalmunk vezérét a külhoni retorikai irodalom azon művelői is, akik szerint

valamely nyelvi alkotás [...] energiája, ereje, képei és szépségei egyedül a nyelvten törvényeinek megsértésétől függenek [...] a nyelvi esztétikum e szerint az elgondolás szerint a nyelv szabályainak megszegése, a nyelv 'megeőszakolása' árán (és által) jön létre.²⁵

20 BORZSÁK István, *Budai Ézsaiás és klasszika filológiánk kezdetei* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955), 45.

21 *KazLev*, 3:284, 732. sz. Budai Ézsaiás Kazinczynak, Debreczenbenn, 10. Mart. 1805. (Nemcsak fontos külhoni tudományos folyóiratok, de a német nyelvelméleti irodalom egyes ismert szerzői is jelen voltak Budai Ézsaiás debreceni könyvtári katalógusaiban. Például Johann Christoph GOTTSCHED, Joachim Heinrich CAMPE, Johann Joachim ESCHENBURG és munkái, vagy a témával korábban foglalkozók közül Leibnitz, Thomasius és társai. TtREK (Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára) Kéziratára R 71/9 I-VI.k. 1797).

22 BODROGI Ferenc Máté, *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve: Egy önreprezentáció diszkurzív háttere*, Csokonai Könyvtár: Bibliotheca studiorum litterarium 51 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), 230.

23 *KazLev*, 21:316, 5176. sz. Kazinczy Gr. Széchenyi Istvánnak, Széphalom Jún. 23d. 1830.

24 *KazLev*, 3:304, 741. sz. Kazinczy Cserey Farkasnak. Ér-Semlyén, Mart. 31d. 1805.

25 Beauzée (az *Enciklopédia* trópus szócikkének szerzője) a Du Marsais és Fontanier között időben alkotott. Idézi KEMÉNY Gábor, „A nyelvi kép, mint »rendellenesség«, *Magyar Nyelvőr* 123 (1999): 292–302, 294.

Kazinczy a húszas években sem szakított a kartézianus gyökerekig vezethető nyelvszemlélettel. Önmagában tekintve méltányolandó célkitűzései elhomályosították előtte a nyelv közösségi összefüggéseit, így Herderből is többnyire azt olvasta ki, amire éppen szüksége volt.²⁶ Mivel Széchenyit a hazai lófajták nemesítése miatt is érthették volna vádak, a szobrászat után a mester egy másik inadekvát területtel, a lótenyésztéssel is párhuzamot vont, noha – a nyelvi idegenszerűségek parázs fogadtatásával ellentétben – a lovak fajtaátalakító keresztezésének következményei a legcsekélyebb kommunikációs zavarokkal sem jártak. „Kancáid közzé angol mént eresztesz, / S a szép magyar fajt, a csonstost, szügyest, / Cangár szünyoggá korcsosítod el”, idézi Széchenyi szerepét, öszszevetve saját működésével: „[...] Külföld szerelme vétkes útra szédít. / Én a magyart németté tenni igyekszem, / És franciává, rómaiává, göröggé, / És rontom a szép nyelvet, szabdalom / Szavainknak farkokat, teremtem a szót [...]”.²⁷ Csetri Lajos szerint azonban Kazinczy elveinek („az utókor nyelvtudománya által igazolt tudományosság”-hoz viszonyított „tudományellenes” álláspontjának) mégis jelentős haszna lehetett felzárkózási törekvéseink szempontjából, lemaradásunk behozatalában, nyelv és irodalomfejlődést fellendítő hatásával.²⁸ Talán ennek a szempontnak tulajdonítható a mester konoksága. Mert nála már annak beismerése is nagy visszavonulásnak számított, hogy az ellenvéleményben „is” van némi igazság...²⁹ Más kérdés, hogy egyes erőszakos beavatkozásoknak, így a nyelvtani nemek, elsősorban a nőnemű főnevek bevezetésének – az „Adieu Szépném” vagy „köszívű szűzném” jellegű „nyősténítések”-nek – nem sok esélyük volt a magyar nyelvben.

A témával kapcsolatos szakirodalmi félreértés *az idegen kultúráktól való elzárkózás feltételezése* is, melynek értelmében a külföldi könyvpiacokról gyarapított remek magánkönyvtárakkal és irigyelt közkönyvtárral rendelkező, saját nyomdát működtető, külföldi egyetemeken képzett, fordítóként, tankönyvek, szakkönyvek és egyházi irodalom kiadójaként is tevékeny debreceni értelmiségi kör „általában is támadta a fordításokat és a könyvek írását”.³⁰ (Valójában a kirívó új fordításokat nehezményezték, illetve a vármegyei hivatalos nyelvhasználatot külön megemlítve, az utóbbit is hatalmába

26 BÍRÓ, A *legnagyobb pannaháború...*, 386.

27 *Gróf Széchenyi Istvánhoz, Töredék c. versét* lásd KAZINCZY Ferenc, *Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*, vál., kiad. SZAUDER Mária, Kazinczy Ferenc összes művei 1 (Budapest: Szépirodalmi, 1979), 65–66, hozzáférés: 2022.04.12. <http://mek-oszk.uz.ua/07000/07016/html/#57>.

28 CSETRI, „Számvetés Kazinczyról”, *Amathus*, 1:82–83.

29 BÍRÓ, A *legnagyobb pannaháború...*, 389; Kazinczy egyik legrészletesebb összegzése Debrecenhez viszonyulásáról és ezzel kapcsolatban a nyugati modellezésről: *KazLev*, 3:301–305, 741. sz. Ér-Semlyén, Mart. 31d. 1805.

30 BÍRÓ, A *legnagyobb pannaháború...*, 203. Valójában a helyi értelmiség könyvtáraiban domináltak a külföldi szakkönyvek. A Kollégium Könyvtárába a század második felében bekerülő könyvek között 10% alatti magyar nyelvűek aránya és a művek közel 60%-át németalföldi, német és svájci nyomdák állították elő. Vö. BARCZA József, szerk., *A Debreceni Református Kollégium története* (Budapest: Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988), 432. A debreceni magánkönyvtárakról lásd még GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, *Kazay Sámuel és a Debreceni Kollégium: Egy könyvgyűjtő patikus élete és gyűjteményének sorsa – fejezet a historia litteraria magyarországi történetéből* (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2014), 12–16 és 232–238. lapjait.

kerítő divat irritáló megoldásait kritizálták.) A fordítások támadásával kapcsolatban idézett hipotézis alapján következtet arra a szerző, hogy a debreceniek – mivel az idegen nyelvektől szeparáltan élő köznép magyarságát tekintették mintaszerűnek – megakarták szakítani a kapcsolatot más nyelvekkel és irodalmakkal.³¹

A *Tövisek és Virágok* egyik legutóbbi, Debreczeni Attila általi elemzése szerint Kazinczy (a már említettek mellett) azért fordulhatott szembe a cívisvárossal, mert annak képviselői mind a nyelvhasználat, mind az öltözködés terén kisajátító (magyar-nem magyar) identitáskonstrukciót határoztak meg,³² és ez a kirekesztő értelmezés a DGr állítására vezethető vissza: a tiszta magyarság azé a köznépé, amely a legkevésbé volt kitéve idegen nyelvi hatásoknak. „A magyarság megőrzése mint az identitásképzés ideologikus alapértéke így belépett az aetheticai térbe, minősítő kritériumként funkcionált, s az átvett, vagyis idegen szépségeket mint nem-szépet eleve kizárta a poétikai-nyelvi lehetőségek közül.”³³ Azonban a „magyarság megőrzése” – tehát a nyelv karakterének, sajátosságainak oltalmazása (legalábbis a *Grammatika* szövege alapján) – tisztán nyelvelméleti kérdés, amelynek túlzás volna ideológiai funkciót tulajdonítani. Ráadásul a nyelv megóvására törekvés a kezdetektől elválaszthatatlan volt az esztétikai tértől, ugyanis a DGr által az idegenszerűségekre felhozott („rútnak” minősített) példák és elitélő jelzők eleve nyelvezéstétikai indíttatásból sorakoznak.

A jelek szerint az egyik fél a leghatározottabban ékesítésnek képzelte, ha eltávolodik attól az értéktől, amelyet az értelmiség jelentős része a „nyelv géniuszának” tekintett, miközben a másik fél fülsértő esztétikai vétségként értelmezte ugyanezt.

A *Grammatika* születése táján talán még a széphalmi vezér sem tekintette volna „eleve szépnek” saját hasonló mondatait: „Kétségen kívül e’ torony az hol teljesítve fogom meglátni kívánságaimat.”³⁴ Bár a rendszeres és tudományos bírálattal mindenki mást megelőzőtt Debrecen, később minden irányból záporozott a kritika. Mint Vidovics plébános Kazinczy Egmont fordításáról megjegyzi, a „Te nem egészen szabadnak látszasz [...], olyan, mintha a preceptor azt mondaná: »Te nem jól ma a leckédet tudod.«”³⁵ Az idegen hangzás a keresett újszerűség egyik legáltalánosabb eszközévé vált. Vörösmarty barátja kazinczyánus hatásként írta a költő *Tündérvölgyéről*: „Nagyon szeretem [...] ezt a soloecizmust is: »Kicsoda engemet felkeltett álmomból?»”³⁶

A hasonló törekvésekkel szemben és az olyan típusú latinus formulák helyett, mint az „írják visszavertnek lenni” vagy „mondják győzöttnek lenni” a DGr konkrét javaslata így szól: „mondják, hogy győzött”. Természetesen a *Grammatika* nem a börtönbe zárt mesterrel vitatkozott – erre 1795-ben még semmi oka nem volt –, hanem a

31 BÍRÓ, *A legnagyobb pennaháború...*, 204.

32 Kazinczy interpretációja szerint „Nem magyar a’ nyelv már, nem az a’ ruha! Németes izlés / Lepte-meg ezt és azt, ’s kocsosodásra jutunk! / Így kesereg Fürmender Uram”. Idézi DEBRECZENI Attila, „A *Tövisek és Virágok* kötetkompozíciója és szöveghálója”, *Studia Litteraria* 58, 3–4. sz. (2019): 73–102, 90.

33 Uo., 91.

34 WIELAND, *A’ Szalamandrine...*, 4.

35 VIDOVICS Ágoston, *A Magyar Neologia Rostálgottatása* (Pesten: Petrőzai Trattner Mátyás’ betűjével, 1826), 119.

36 MARGÓCSY István, „Kazinczy Osszian-fordítása, posztmodern szemmel”, in DEBRECZENI és GÖNCZI, *Ragogni és munkálkodni...*, 99–112, 107.

kor nyelvhasználatával, melynek könnyen és bárki által utánozható divatja széles körben elharapózott. A DGr szerzői úgy vélekedtek, hogy „A’ ki ritkán befezél Magyarúl, azomba’ Német’s latin ’s a’ t. könyveket olvas [...] ezeket [az idegen sajtóságokat] talán ékeseknek tarthatja, de azért azok nem szűnnek-meg visszatetszeni és sérteni a’ Magyar fülét.”³⁷ Egy tanulmány e visszatetsző megoldások között említi azt a mondatot, amely magyarul úgy szólna, hogy „[m]a korán keltem”, azonban Kazinczy Lessing fordításának folyamatosan javított több kéziratcsomójában a „Korán csinálék napot”-tükröfordítás³⁸ és ehhez megszólalásig hasonló négy-öt változat szerepel. Ezeket a próbálkozásokat (külföldi irodalmak igényes olvasói között) ismert színművészek is helytelenítették.³⁹ A mester kortárs ellenfelei és későbbi ellenzői szorgosan idéztek kétes értékű megoldásokat, kultuszának éltetői viszont sem a tudatos vagy véletlenszerű félresiklásokat, sem a nyelvi telitalálatokat nem méltatták kellő figyelmükre, hiszen itt semmi nem szorult bizonyításra: a gyönyörűséges magyar irodalmi nyelvet mégiscsak a mester főműveként szokás tisztelni. E két álláspont között üdítő kivétel, amikor egy tanulmány a költői stílus megújítását szolgáló „kitalált nyelv” megoldásainak konkrét méltatására vállalkozik, annak szemléltetésére, hogy az idegenszerűség olykor érték-hordozó esztétikai kísérletek eszközeként is szolgálhat. „Az írói nyelvteremtés szélsőséges szabadságának” tehát valóban lehet létjogosultsága,⁴⁰ *amennyiben ezt műalkotások is igazolni képesek.*

Újabb irodalomtörténeti értékelés szerint a széphalmi mester egyik fő művének (*Tövisek és virágok*) alapfogalma a szép – azaz poétai, új és idegen –, melynek esküdt ellenségeként lép színre a hétköznapi, szokványosnak és magyarságában durvának minősített debreceniség. Kazinczy Berzsenyi episztolájának szonettjében Xenidion ’s Magyarcsa, aki szép külföldi énekével tudott „szemérmes édest selypeni” így érvel Széphalom mellett: „Csak a’ butát rettentí az a’ mi még új / Külföld termése volt a’ rózsa is; / A’mívelés belföldivé tev. Ez volna a debreceni Grammatika által megképzett idegen–magyar ellentét felülírása az idegenszerűség honosodásának képzetével”.⁴¹ A probléma sűrűjéhez és egyben megoldásához érkezhetünk annak felismerésével, hogy Kazinczy és a DGr egyaránt azt állítja, hogy az idegen nyelvi elemek meghonosíthatóak. A Grammatika szerint ugyanis

37 [BENEDEK Mihály et al.] *Magyar Grammatika...*, 204.

38 Más változatokban „Korán csináltam napot.” Németül: „Ich habe zu früh Tag gemacht.” Lásd CZIBULA Katalin, „Megjegyzések Kazinczy Emilia Galeotti fordításához: Ami a kritikai kiadásból kimaradt, Lessing fordítások az életműben”, in DEBRECZENI és GÖNCZI, *Ragyogni és munkálkodni...*, 87; Vö. VIDOVICS, *A Magyar Neológia...*, 109, 95–96. mely szerint a korabeli olvasó nem mindig találta poétikusnak a *rekent napot* a rekkenő helyett, és a *helyének látta* alkalmazását a helyesnek látta helyett!

39 Kazinczy erdélyi útja során Kolozsváron a nemzet a nagy színészeként köszöntötte Jancsó Pált – egy intrikus szerepekben is otthonos, magának való személyiséget – aki állítólag így válaszolt: „Az úr-e az a Kazinczy, ki könyvében azt írta: »Hány a harang? Magos idő!« Az úr bolond...” Lásd CZIBULA, „Megjegyzések Kazinczy...”, 88.

40 MARGÓCSY, „Kazinczy Osszián-fordítása...”, 103, 106.

41 DEBRECZENI, „A Tövisek és virágok...”, 95–96.

[s]oha nem is tehetjük Nyelvünket olyaná, hogy abban idegen szók ne maradjanak: mivel sok afféle dolgoknak neveit, a mellyek régi Eleink idejébenn vagy meg nem voltak, vagy előttök nem voltak esméretesek, óhatatlan volt (ezután is a léssen) idegen nyelvekből nem venni. De mivel már régtől fogva élnek azokkal a Magyarok, eszünkbe sem veszszük, hogy nem igazi Magyar szók. (XVI–XVII)

A nagy különbség az, hogy Széphalmon az idegen elemeket a „mívelés” honosítja – Kazinczy jóváhagyásával vagy erre hivatott felkentek által –, Debrecenben viszont a spontán köznyelvi hagyomány gyökereztetni meg. Amennyiben ez a hagyományozás nem sikerül, a külföldi plánta „üvegházi növény” marad. („Nép, melynek érzi keble, zengi szája / A költő énekét, – addig terül, / Ott éri végét a *költő hazája*; / Azontúl maga jövevény, / Dala *üvegházi növény*, / Legszebb illatja, színe kárba megy.”⁴²) A spontán köznyelvi hagyományozás azonban megtörtént, így népdalaink „Édes rózsánkról” és angyalunkról, nem pedig „Angyalnéknkről” dallanak.⁴³

Összegzésképpen elmondható, hogy mind a nyelvi sajátosságok megbecsülése, mind a népi irányvétel vonatkozásában igazolta az idő, hogy a nyelvújítás terén nem csupán az önmagát győztesnek kikiáltó csoport tevékenysége volt hatékony és eredményes, hanem a „kollektív megelőzöttség” elvén alapuló „debreczeniség”, az idővel ortológusnak bélyegzett kör is elvégezte a maga nélkülözhetetlen munkáját.⁴⁴ Amikor a DGr figyelembe vette és értékelte a *köznép* nyelvét, nem csupán a *népiség* pozitív herderi értelmezésével került összhangba, de azzal a korszakos változással is, amelyben az addig uralkodó *magas-alacsony* társadalmi/kulturális ellentét helyett (melynek alacsony párját a széphalmi mester által respektált európai klasszicizmus eleve rangon alulinak tekintette) a *saját-idegen ellentét* kezdett meghatározóvá válni. Ez lehetett az európai társadalmak modern kori nemzetté válásának egyik kulcsmozganata. A debreceniek érdeme, hogy (legalábbis elvi következetességgel) *elsőként* és nagy hatóerővel érvényesítették ezt a változást – miközben Kazinczy megtette az európai magas kultúrához való felzárkózás *utolsó* lépéseit. A debreczeniség szociokulturális közege viszont melegágyává lett a népnyelv (a köznép nyelve) mint romlatlan *saját* nyelv kitüntetésének és ebből következően a honosítatlan *idegenszerűségek* elutasításának. Ezzel egy időben a nyelvi és kulturális egységesülés, az etno-kulturális nemzetfogalom létrejöttének szintén fontos láncszemévé lehetett a megvetett köznéphez forduló nyelvszemlélet, amely jóval megelőzte a parasztság, a jobbágyság politikai emancipációját.

42 ARANY János, „A költő hazája”, in ARANY János, *Kisebb költemények*, kiad. VOINOVICH Géza, Arany János összes művei 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951), 137, hozzáférés: 2022.03.22, <https://szovegtar.iti.mta.hu/hu/muvek/kisebb-k%C3%B6ltem%C3%A9nyek/>.

43 Egy nyelvújítás korával kapcsolatos munkámat több esetben segítette észrevételeivel S. Varga Pál, akinek a spontán köznyelvi hagyományozással kapcsolatos leveléért külön köszönettel tartozom!

44 „[A] debreceni Új Énekes Könyvből a múlt nyáron két ívnyi neologizmust írtam össze, pedig még félig sem olvastam vala el.” KÖLCSEY Ferenc, *Levelezése*, szerk., kiad. SZAUDER Józsefné és SZAUDER József, Kölcsey Ferenc összes művei 3 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960), 68, hozzáférés: 2022.03.22, <https://mek.oszk.hu/06300/06367/html/03.htm#95>; Döbrentei Gáborhoz, Álmosd, május 3-án 1815.